

Insoniyat taraqqiyotida tilning shakllanishi va rivojlanishining lingvistik asoslari**Olimova Dinora.****Navoiy, Sharq Universiteti 1-kurs talabasi***Ilmiy rahbar:****Safoyeva Shodiya Ma'ruf qizi****Navoiy, Sharq universiteti Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrası o'qituvchisi***ORCID: 0009-0002-07828962****E-mail: dinoraolimova911@gmail.com**

Annotatsiya. Mazkur maqolada tilning paydo bo'lish jarayoni, uning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni hamda inson tafakkuri bilan uzviy bog'liqligi lingvistik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Maqolada tilning ibtidoiy davrlardan boshlab shakllanish bosqichlari, uning fonetik, leksik va grammatik jihatdan rivojlanish omillari yoritilgan. Shuningdek, tilning milliy madaniyat, ijtimoiy munosabatlar va insoniyat sivilizatsiyasi taraqqiyotidagi ahamiyati ilmiy asosda ochib beriladi. Zamonaviy lingvistika yondashuvlari asosida tilning doimiy ravishda boyib borishi, kommunikativ vosita sifatidagi vazifalari hamda globallasuv sharoitidagi rivojlanish tendensiyalari haqida fikr yuritiladi. Ushbu maqolada tilshunoslik, filologiya va ijtimoiy-gumanitar fanlar yo'nalishida izlanish olib borayotgan tadqiqotchilar uchun muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Tayanch so'zlar: *til, tilning paydo bo'lishi, lingvistika, insoniyat taraqqiyoti, tilning shakllanishi va rivoji, til va tarix, kommunikatsiya, nutq, lingvistik taraqqiyot.*

Til kishilar o'rtasidagi munosabatning eng muhim quroli bo'lib, jamiyat taraqqiyoti jarayonida shakllangan umuminsoniy manfaatlarni ifoda etadi. Tilning paydo bo'lishi va rivojlanishi kishilik jamiyati bilan mustahkam bog'liqdir. Til insoniyat tarixi qadar qadimiydir. Xalqning asosiy belgilaridan biri bo'lgan milliy til o'zaro farqlanuvchi, yetakchi, iqtisodiy va madaniy markaz tili sifatida namoyon bo'ladi.

Tilning paydo bo'lish masalasi insoniyatni qadimdanoq qiziqtirib keladi. Qadimgi Yunonistonda faylasuflar tilning qay tarzda kelib chiqqani ustida uzoq muddat qizg'in bahs olib borganlar. Tilshunoslik tarixidan ma'lumki, bu masalada grek faylasuflari bir-biriga zid ikki xil farazni o'rta tashlashgan. Bir guruh faylasuflar til tabiiy yo'l bilan paydo bo'lgan, ya'ni so'z va predmetlar o'rtasida to'g'ridan to'g'ri tabiiy bog'lanish bo'lganligi uchun kishilar predmet va narsalarni tabiiy holda bilib olishgan, deb isbotlamoqchi bo'lishgan. Platon boshliq bir guruh olimlar “narsa bilan uning nomi orasida muayyan bog'lanish bor. Bu bog'lanish narsalarning xususiyatlaridan, tabiatidan kelib chiqqan va ilohiy kuch tomonidan o'rnatilgan”, degan fikrni ilgari surishgan. Tarixda bu oqim **analogistlar** deb nom olgan.

Ba'zi faylasuflar til kishilarning bir-biri bilan o'zaro kelishishi natijasida vujudga kelgan, deb hisoblashgan. Demokrit va boshqalar tilda narsa nomi bilan narsa orasida hech qanday

farq yo‘q, bu nomlar mazkur tilda gaplashuvchi odamlar tomonidan yaratilgan, demak, til inson tomonidan yaratilgan, degan fikrni ilgari surishgan. Bu guruhga mansub olimlar *anomalistlar* deb atalgan. Ana shu bir-biriga qarshi ikki nazariyaning o‘zaro kurashishi natijasida yana bir qator nazariyalar vujudga kelgan. Hozirgi tilshunoslik nuqtai nazaridan qaralsa, narsalar bilan ularning nomi orasida hech qanday bog‘lanish yo‘q. Chunki ular o‘rtasida bog‘liqlik bo‘lganida tillarning soni 5000 dan ortib ketmasdi. Biroq yer yuzida tilning qachon paydo bo‘lgani, dastlabki tillarda qanday so‘zlar bo‘lgani, uning grammatik xususiyatlari nimalardan iborat ekanligi aniqlanmagan. Bundan bir necha yuz ming yillar ilgari paydo bo‘lib, keyinchalik nom-nishonsiz yo‘qolib ketgan tillar ham mavjud bo‘lgan.

Tilning kelib chiqishi masalasini aniqlashdagi qiyinchilik shundan iboratki, birinchidan, hozirgi til tarixi fani dunyoda umuman tilning qanday paydo bo‘lganligi tog‘risida hech qanday dalillarga ega emas. Chunki hozir bizga ma’lum tillarning yozuv tarixi 10-15 ming yildan oshmaydi. Olimlarning faraz qilishicha, inson bundan bir necha ming yil avval so‘zlasha boshlagan. Ammo o‘sha davrdagi tillar to‘g‘risida hozirgi vaqtda hech qanday ma’lumot yo‘q.

Shuning uchun ham tilshunoslik fani bu masalani to‘g‘ridan to‘g‘ri o‘rganish imkoniyatiga emas. Dunyoda eng avval paydo bo‘lgan tilning fonetik tuzilishi, so‘z boyligi qanday ekanligini da’vo qilishadi. Bu nazariya ham qadimiy bo‘lib, uning asosida ham hayvonlarning baqiriq-chaqiriqlari yotadi. Mazkur nazariya asoschilarining fikricha, ibtidoiy odamlar hayvonlarning baqiriq-chaqiriqlarini o‘rganib, ular orqali o‘zlarining ichki kechinmalari, g‘am-alamlarini ifodalashgan: *oh, uh, joy, ing* kabi so‘zlar bunga misol qilib ko‘rsatiladi. Tildagi boshqa so‘zlar esa ana shunday so‘zlarning birikuvidan kelib chiqqan deb tushuntiriladi. Taniqli fransuz olimi J.J. Russo ham shu fikrni qo‘llab-quvvatlagan.

Ma’lumki, tilning asosiy vazifasi kishilar orasida fikr almashinuvini ta’minlashdir. Binobarin, mazkur nazariyani qabul qilish tilning asosiy vazifasini, tilning ijtimoiy hodisa ekanligini rad etishga olib keladi. Ichki kechinmalarni izhor qilish doimo ham jamiyatning bo‘lishini taqozo qilmaydi. Tilning yashashi va rivojlanishi esa jamiyat bilan uzviy bog‘liqdir. Jamiyat bo‘lgan joyda til bor, til bor joyda esa jamiyat bor.¹

Lingvistika tilning shakllanishi va rivojlanishini inson tafakkuri, jamiyat hamda kommunikativ ehtiyojlar bilan uzviy bog‘liq holda tadqiq etadi. Lingvistika termini qator Yevropa mamlakatlari: ingliz, fransuz, nemis, ispan, rus va boshqa tillarda faol qo‘llanilib, til haqidagi fanni anglatadi. Ushbu so‘zning o‘zagi “*lingua*” bo‘lib, til degan ma’noni beradi. Lingvistika terminining o‘zbek tilidagi muqobili, ma’nodoshi tilshunoslik bo‘lib, ular o‘zaro sinonimlik munosabatga kirishadi.

Lingvistika yoki tilshunoslik fani o‘ziga xos murakkab ijtimoiy hodisa bo‘lgan aloqa qurolini – tilning sistema sifatida – bir butun obyekt sifatida tadqiq va tahlil qiladi. Ayni jarayonda u turli ko‘rinishlarda, shakrlarda kuzatiladi. Bu ijtimoiy xarakterga ega bo‘lgan

¹ Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish. Shafaot nur fayz. T., 2020
www.innovativepublication.uz

tilning mohiyatidan, uni turli tomondan o‘rganish, tekshirish lozimligidan va bu ilmiylik nuqtai nazaridan mutlaqo to‘g‘ri ekanligidan kelib chiqadi.

Lingvistika nihoyatda qudratli ma’naviyat belgisi, millat boyligi bo‘lgan tilni o‘rganish jarayonida quyidagi ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi:

- 1. Dinamik lingvistika.** Dinamik lingvistika, asosan, tilni real mavjudligida, kommunikativ jarayonda turlicha vazifalarni faol bajarishda, “taraqqiyotda”, o‘zgarishda tadqiq qiladi.
- 2. Statik lingvistika.** Statik lingvistika til faoliyatidagi to‘liq sinxronlashgan muayyan bir davrni (bo‘lakni) ajratadi va uni tasvirlaydi. Tilshunoslikning ushbu sohasi dinamik lingvistikadan farqli, tildagi rivojlanish va o‘zgarish jarayonidan mutlaqo chetlashgan, unga yaqinlashmagan holda tilning hozirgi, ya’ni zamonaviy davri bilan bog‘liq ma’lum bir “qotgan” qismini, holatini tekshiradi.
- 3. Atomistik lingvistika.** Atomistik lingvistikada diqqat-e’tiborini har bir individual til birliklarining taraqqiyotini, o‘shisini alohida o‘rganishga qaratadi.
- 4. Struktural lingvistika.** Struktural lingvistika til sistemasidagi ichki munosabat va aloqalarni tadqiq qiladi. U til sistemasining struktural qatlamlari (fonetik, leksik, morfologik, sintaktik sathlari) orasidagi o‘zaro tabiiy, zaruriy bog‘liqliklarni, munosabatlarni o‘rganadi.
- 5. Sinxron lingvistika.** Sinxron lingvistika statik va struktural lingvistika bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, tilning ma’lum bir davrdagi “qotgan”, “turg‘un” holatini tasvirlashga xizmat qiladi.
- 6. Diaxron lingvistika.** Diaxron lingvistika dinamik va atomistik lingvistika bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, tilning taraqqiyot, til birliklarining esa rivojlanish qonuniyatlari hamda natijalarini o‘rganadi.
- 7. Intralingvistika (ichki lingvistika).** Ichki lingvistika til birliklarining system aloqasini, munosabatini ekstralingvistik faktorlarga bog‘liq bo‘lmagan holda o‘rganadi. Ichki lingvistikaning tadqiqot manbasi bo‘lib fonologiya, leksikologiya va grammatika hisoblanadi.
- 8. Ekstralingvistika (tashqi lingvistika).** Tashqi lingvistika tilning taraqqiyoti va vazifasini ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-tarixiy, etnik, jo‘g‘rofiy kabi faktorlar bilan bog‘liq holda o‘rganadi. Shunga ko‘ra, ushbu lingvistika tilning ijtimoiy hodisa sifatida tekshiradi.
- 9. Makrolingvistika.** Makrolingvistika tilni keng doirada, “katta hajmda” olib, uni statistik usullar asosida tahlil qiladi.
- 10. Mikrolingvistika.** Mikrolingvistika til sistemasi tarkibidagi aloqalar, o‘zaro munosabatlar va qarama-qarshiliklarni o‘rganadi.
- 11. Paralingvistika.** Paralingvistika bevosita nutq faoliyati bilan bog‘liq bo‘lib, nutq jarayonida fikr ifodalash bilan bir vaqtda yuzaga keluvchi, so‘zlashuv nutqining doimiy hamrohi bo‘lgan qo‘l va yuz harakatlarini, nutqning balandligi, ekspressiv-emotsional bo‘yoq kabi qatoq jihatlarni o‘rganuvchi sohadir.

12. Psixolingvistika. Psixolingvistika psixologiya va lingvistika fanlarining umumlashmasi sifatida nutq jarayonini mazmun nuqtai nazaridan, kommunikativ ahamiyati, nutq aktining muayyan ijtimoiy-amaliy maqsadga yo‘naltirilganligi, shunga muvofiqlik jihatidan o‘rganadi. U nutqdagi shakl va mazmun birligiga alohida e‘tibor qaratadi.

Psixolingvistika lisoniy imkoniyatlar asosida nutqiy birliklarni hosil qilish va qabul qilish, nutq jarayonida ruhiy holatlarga, bunda sharoit, o‘xshashlik, farqlash, ta’sirchanlik, so‘zlovchi va tinglovchi ruhiy holati masalalariga alohida e‘tibor beradi.

13. Sotsiolingvistika. Sotsiolingvistika sotsiologiya va lingvistika fanlarining zaruriy va mantiqiy bog‘liqligidan hosil bo‘lib, jamiyat va til munosabati masalasi bilan shug‘ullanadi. U tilni ijtimoiy hodisa sifatida talqin qiladi. Shu jihatdan sotsiolingvistikaning eng muhim, asosiy muammosi tilni – til tabiatini ijtimoiy hodisa sifatida tekshirish, uning jamiyatdagi, tilshunoslim fanidagi o‘rni va ahamiyatini belgilashdir.

Sotsiolingvistika, asosan, til va ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy hayot, taraqqiyot hodisalari, faktlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni, ushbu bog‘liqlikning sababini o‘rganadi. Aniqrog‘i, mazkur soha jamiyatning yashash va rivojlanishida tildagi ijtimoiy hayot, ya’ni tashqi-ekstralingvistik faktorlarning ta’siri natijasida hosil bo‘lgan hodisalarni, jarayonlarni, o‘zgarishlarni tahlil qilib boradi. Demak, sotsiolingvistika ijtimoiy faktorlarning tilga qanday ta’sir qilishi, til sistemasida qanday namoyon bo‘lishi, qanday shaklda aks etishi kabilarni tadqiq qiladi.

14. Etnolingvistika. Etnolingvistika etnografiya va lingvistika fanlarining o‘zaro munosabatidan shakllanib, etnik belgi bo‘lgan tilga xalq tarixiy taraqqiyotining, rivojlanishining, xalq turmush, urf-odatlarining, moddiy va madaniy ma’naviyatlarining ta’sirini, ularning tilde voqe bo‘lishini o‘rganadi. Etnolingvistika til va jamiyat munosabatlarini tadqiq qilishda etnik faktorlarning o‘rni, ahamiyati, roli kabilarni aniqlaydi, etnik va lisoniy omillarning o‘zaro ta’sirini, bog‘liqligini aks ettiradi.

15. Matematik lingvistika. Matematik lingvistika tilni o‘rganish va tasvirlash jarayonida matematik usullarning qo‘llanish imkoniyatlarini tekshiradi.

16. Neyrolingvistika. Neyrolingvistika neyron va lingvistika so‘zlarining o‘zaro birikuvidan, qo‘shilishidan hosil bo‘lib, inson miyyasidagi nerv hujayralarining, neyronlarning tilni – so‘zlarni hosil qilishdagi vazifasini o‘rganadi. Neyron nerv sistemasining asosiy qismi, tarkibiy elementi sifatida tilni – til va nutq birliklarini yaratishda faol xizmat qiladi, yetakchi hisoblanadi. Shunga ko‘ra, neyrolingvistika inson nerv sistemasi bilan aloqa quroli – til orasidagi uzviy, doimiy, zaruriy munosabatni yoritadi. Shuningdek, u afatik nutqni, ya’ni tushunib bo‘lmaydigan, buzilgan nutqni, uning turlarini aniqlash va tasnif qilish, fiziologik nerv sistemasi, nutq faoliyati kabilarni doirasida tadqiqot ishlarini olib boradi.

17. Kompyuter lingvistikasi. Kompyuter lingvistikasi amaliy tilshunoslikning bir bo‘limi bo‘lib, uning asosiy maqsadi tilshunoslikka oid muammolarni kompyuter vositasida, bevosita uning “rahbarligida” hal qilishdir. Aniqrog‘i, kompyuter lingvistikasi tillarni

o'qitish, muayyan fanga oid bilimlarni baholash, matnlarni tahrirlash, bir tildan ikkinchi bir tilga tarjima qilish, statistik tadqiqotlar olib borish kabi qator jarayonlarda faol xizmat qilmoqda.

18. Kognitiv lingvistika. Kognitiv lingvistika tilshunoslikdagi eng yangi yo'nalishlardan biridir. Ushbu tilshunoslik kognitologiya va lingvistika fanlarining o'zaro zaruriy bog'lanishidan, hamkorlikda ish olib borish maqsadida yuzaga kelgan. Ma'lumki, insonlardagi bilimlarning hosil bo'lishida, uning saqlanishi va o'zgalarga berilishida tilning ahamiyati va o'rni beqiyosdir. Shunga ko'ra, manbalarda kognitiv lingvistikaning asosiy vazifasi sifatida quyidagilar ko'rsatiladi:

1. Insondagi bilimlarning paydo bo'lishida tilning rolini aniqlash;
2. Konseptual sistema bilan til sistemasi o'rtasidagi munosabatni aniqlash;
3. Bilimni konseptuallashtirish va kategoriyalashtirish jarayonlarini tushunish;
4. Olamning lisoniy va kognitiv tasvirlari bilan bog'liq bo'lgan masalalarni yechish.

Kognitiv lingvistikaning nazariy asosida “tafakkur tilsiz bo'adi, ammo muloqot paytida u til orqali yuzaga chiqadi, ya'ni ifodalanadi”, degan tezis yotadi. Kognitiv lingvistikaning eng asosiy tushunchasi “konsept” tushunchasi bo'lib, u tafakkur birligi hisoblanadi. Konsept – lisoniy birliklar (masalan, so'z, gap, matn kabilar) orqali yuzaga chiquvchi fikrlash jarayoni hodisasi, tafakkur birligi bo'lib, u insonning bilish jarayoni natijasidir.²

Lingvistika fani umumiylik sifatida, qayd etilganidek, turlicha xususiyliklari, sohalari orqali til sistemasini butun mohiyati, murakkabligi bilan, kommunikativ cheksiz imkoniyatlari bilan tadqiq qiladi. U ayni jarayonda qator fanlar bilan aloqada, hamkorlikda ish olib boradi, til va jamiyat, til va tarix, til va taraqqiyot, til va tafakkur, til va nutq kabi o'ta dolzarb va o'ta murakkab masalalarning yoritilishida faol ishtirok etadi.

Zamonaviy lingvistik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, insoniyat taraqqiyotida tilning shakllanishi shunchaki ijtimoiy ehtiyoj emas, balki kognitiv va lisoniy tizimlarning sinxron hamda diaxron rivojlanish jarayonidir. Til taraqqiyotining lingvistik asoslarini o'rganish bevosita inson omili, uning olamni til vositasida idrok etishi bilan belgilanadi. Binobarin, har bir konsept ortida millatning ko'p asrlik tajribasi, madaniyati va til qurilishining o'ziga xos qonuniyatlari yotadi. Shunday ekan, tilning tizimli munosabatlarini lingvistik mezonlar asosida tadqiq etish insoniyat sivilizatsiyasining mohiyatini ochishda muhim poydevor hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, lingvistika fani jamiyat taraqqiyotining, gullab-yashnashining eng muhim, eng asosiy, tengi yo'q mezonlaridan biri til – aloqa quroli ekanligini tasdiqlash va isbotlash uchun xizmat qiladi. Shuningdek, u ta'lim oluvchiga ona tili imkoniyatlarini – ayni bir fikrni, narsa-hodisalarni yuzlab usullar bilan ifodalash yo'llarini yetkazish bilan unda ijodiy tafakkurni rivojlantirishga, ona tilida fikrlash va ona tili qurilishining o'ziga xosligi, boshqa tillardan tubdan farq qilishi, olamni “o'zicha” aks ettirishni singdirish bilan milliy

² A.Turobov. Umumiy tilshunoslik. O'quv qo'llanma.Samarqand.2020
www.innovativepublication.uz

ong, milliy dunyoqarash, milliy g'urur va mafkurani shakllantirishda mustahkam poydevor vazifasini o'taydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Xolmanova Z. *Tilshunoslikka kirish – Toshkent: Shafolat nur fayz, 2020.*
2. Turobov A. *Umumiy tilshunoslik. O'quv qo'llanma – Samarqand, 2020.*